

29. Русов Ю. Дещо про батька. *Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики*. Львів, 1938. Т. V. 3 с.
30. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова. *Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики*. Львів, 1938. Т. V. 31 с.
31. Лист Русова О.О. Грінченку Б.Д. з Петербурга (9 вересня 1906 р.). *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 39298. 2 арк.
32. Протоколи засіданий и списки членов Попечительского Совета, переписка с Министерством торговли и промышленности о назначении пособия семье умершего профессора Русова и определении отпусков профессорам для окончания научных работ (1915–1916 гг.). *Держархів м. Києва*. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1129. 35 арк.
33. Киселевич Ф. Я. Черниговское очередное губернское земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1916. № 7. 12 февраля. С. 9–11.
34. Похороны А. А. Русова 15 октября. *Киевская мысль*. 1915. № 287. 16 октября. С. 2.

*Олександр Тарасенко*

### **ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ ЖІНОЧЕ УЧИЛИЩЕ (1866 – 1917): ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА НАВЧАЛЬНО- ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС**

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. уряд Російської імперії, до складу якої була інкорпорована Наддніпряньська Україна, створив систему освіти відповідно до станової структури суспільства, з абсолютним правовим домінуванням дворянства. Священнослужителі та церковнослужителі утворили досить замкнутий в соціально-правовому відношенні прошарок. Церкві належала пастирська місія. Держава поклала на неї також виконання ідеологічних та адміністративних завдань. Для цього потрібна була спеціальна підготовка, яку чоловіки отримували в духовних академіях, семінаріях та училищах. Неосвічені дочки священників та причетників були приречені жити на утриманні батьків та чекати слушної нагоди стати попадями чи дружинами псаломщиків. Багатьом не таланило.

У другій половині XIX ст. соціальна й гендерна дискримінація геть дисонувала із суспільними настроями ліберально-капіталістичної епохи. Зі створенням єпархіальних жіночих училищ почасти була вирішена проблема освіти дівчат духовного стану, які за чисельністю не поступалися дівчатам-дворянкам (по 2 % всього жіночого населення). У Чернігові єпархіальне жіноче училище було відкрито серед перших в імперії. Упродовж півстоліття тисячі дівчат отримали тут середню освіту. Проте, наукових студій,

присвячених історії навчального закладу, досі бракує. Заповнення цієї дослідницької лакуни збагатить уявлення про соціальний та суспільний розвиток Чернігово-Сіверщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерельну основу дослідження складають нормативні акти, історичні записки, журнали (протоколи) засідань педагогічної ради, щорічні звіти та діловодна документація Чернігівського єпархіального жіночого училища, які свідчать, що ідея заснування навчального закладу виникла в середині 1850-х рр. На заваді реалізації задуму ставала інертність місцевого духовенства, помножена на фінансову скруту часів Східної (Кримської) війни. Справу зрушили з місця розпочаті буржуазні реформи та призначений 1859 р. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський). Слід було зібрати кошти, бо створення й утримання духовних жіночих училищ покладалося цілком на «фінансові плечі» місцевого духовенства. Владика закликав до пожертв та надав 500 руб. для початкового капіталу майбутнього училища [1].

Водночас міський прот. Олександр Юшков підготував проект навчального закладу та 27 вересня 1860 р. подав його на затвердження архієрею [2]. У 1861 р. почали розробляти Статут навчального закладу, бо єдиного для жіночих училищ Статуту, як для духовних чоловічих училищ, не існувало. клопотання архієпископа Філарета про відкриття училища в Чернігові Св. Синод підтримав 26 квітня 1865 р., а імператор 11 вересня того ж таки року «соизволил изъязвить согласие» на придбання для училища дерев'яного будинку дворянського зібрання [3]. За кілька років був придбаний ще будинок у статського радника Любарського [4].

Урочисте відкриття Чернігівського єпархіального жіночого училища відбулося 30 січня 1866 р. Водночас був оприлюднений Статут училища [5], де основною ціллю декларувалося виховання дівчат духовного звання згідно з правилами християнського благочестя й добродійності. Крім цього, училище надавало притулок дівчатам-сиротам. Навчальний заклад мала очолювати освічена й благочестива жінка. Статутом передбачалося викладання незначної кількості предметів: катехізис, читання, писання, церковний спів, церковна і російська історія, граматики, арифметика, географія, складання письмових творів і численні види рукоділля. Щонеділі та у святкові дні вихованки брали участь у богослужінні, а потім читали морально-напутні твори.

Повний курс освіти тривав 6 років, які поділялися на три класи з дворічним навчанням у кожному. Відтак, набір абітурієнток здійснювався через рік. Дозволялося вступати до будь-якого класу за умови складання відповідних іспитів. До 1 класу приймалися дівчата віком 10–12 років, до 2 класу віком 11–13 років, до 3 класу віком 13–15 років. Один клас містив до 60 дівчат, більшість з яких навчалися за кошти батьків (своєкоштані учениці), решта – на стипендії. Своєкоштаніми вихованками були пансіонерки, які користувалися

училищними навчальними посібниками, одягом, харчуванням, гуртожитком та сплачували 50 руб. на рік. Друга категорія своєкоштных – напівпансіонерки, які харчувалися в училищі та проживали в найнятих училищем квартирах і сплачували 30 руб. на рік. Навчальними посібниками і одягом, що повинен був мати училищний формений фасон, їх забезпечували батьки. Третя категорія своєкоштных учениць – приходи, які не користувалися училищними приналежностями, а тільки навчалися. Вони сплачували в училище 15 руб. на рік. Сільським священикам дозволялося сплачувати за навчання дочок почасти провізією. За навчання непередбачених Статутом предметів, як-от: іноземні мови, музика, малювання – вносилися окрема платня.

На утримання училищного господарства, прислуги та викладачів усі парафії єпархії робили внесок, розмір якого залежав від прибутку. Викладацький штат перших років складався з начальниці, двох її помічниць і священика-законовчителя. Духовенство Чернігівської єпархії реалізовувало цей освітній проект з мінімальними витратами, але мінімалізм обернувся серйозною проблемою. Невдовзі з'ясувалося, що охочих навчатися дівчат значно більше, ніж могло вмістити училище. Бракувало приміщень, педагогічних кадрів, нових навчальних програм, підручників тощо. Структура, коли навчання тривало в 3-х класах по два роки, а вступ і випуск відбувалися один раз на два роки, виявилася не ефективною. Дівчата не доростали, або переростали їх за віком, програма навчання ускладнювалася, вимоги підвищувалися, домашньої підготовки не завжди вистачало. Необхідна була повна реорганізація навчального закладу. З'явилася й нормативна база у вигляді стандартного Статуту єпархіальних жіночих училищ, що набув чинності в 1872 р. [6]. Проте, неперворотке духовенство Чернігівської єпархії сперечалося, збиралося, відмовлялося, знову поверталося до питання щодо реформи училища. Так пройшло 15 років. Реорганізація почалася лише в 1882/83 н. р. і проходила важко. Треба було учениць 3-х класів розподілити на 6 класів. Це означало, що відібрані за успішністю претендентки для вищих класів протягом року мали пройти дворічну програму навчання.

Шестикласне Чернігівське єпархіальне жіноче училище з деякими організаційними змінами функціонувало до грудня 1917 р. У 1916 р., у 50-ті роковини навчального закладу та до 50-річчя з дня смерті архієпископа Філарета (Гумілевського), училищу надали назву «Філаретівського». Побудований у 1880-ті рр. новий навчальний корпус з гуртожитком уміщував до 300 учениць. Аби задовольнити бажання більшості батьків навчати дочок, доводилося клопотатися про понаднормовий набір до класів чи про відкриття паралельних класів [7].

На початку ХХ ст. в училищі навчалася близько 600 дівчат. Через перевантаження, наприклад, у 1909 р. відмовили 82 дівчатам, у 1810р.

– 85, у 1911 р. – 92. Новопризначений Чернігівський єпископ Василь (Богоявленський) рішуче взявся за вирішення проблем жіночої освіти на Чернігівщині. Зокрема, 11 квітня 1912 р. на х. Миколаївському Новгород-Сіверського повіту він відкрив друге єпархіальне жіноче училище з сільськогосподарським відділом, яке також потребує спеціального дослідження [8].

Повертаючись до історії «першого» училища, з'ясуємо засади навчально-виховного процесу, який забезпечували штатні службовці. З дня заснування понад 25 років училищем керувала начальниця Юлія Степанівна Дейша, випускниця Смольного інституту. Вона померла 25 жовтня 1893 р. [9], після чого наприкінці кожного навчального року випускниці училища відвідували її могилу [10]. Наступною начальницею училища була Олександра Олександрівна Поспелова, а з 1901 р. і до 1917 р. училищем керувала Олена Огеївна Горбацевич.

Персонал училища збільшувався і на зламі XIX – XX ст. налічував близько 40 чоловік [11]. Навчальний процес забезпечували викладачі, чисельність яких від заснування училища зросла з кількох до кільканадцяти. Вихованням дівчат опікувалися виховательки. У дореформений період існування училища (з 3 класами) їх було 6, у післяреформений стало 12 на чолі зі старшою вихователькою. В училищі була лікарня з фельдшером, регулярно приходив для огляду хворих лікар з міської лікарні. Заробітна платня цього персоналу коливалася від 120 руб. на рік (мінімальний посадовий оклад чиновника) до 600 руб. на рік у начальниці училища. Кілька осіб складали обслуговуючий персонал у господарській частині.

Почесною попечителькою училища тривалий час була Марія Василівна Гундіус, яка одразу пожертвувала 100 руб. сріб. [12] і надалі постійно піклувалася про заклад. Були також інші попечителі й благодійники, окремі люди, групи людей (церковні причти, духовенство благочинь, повітів), монастирі. Їхні імена, на жаль, призабуті. Іноді робилися анонімні внески.

Навчання й у цілому життя в училищі було чітко регламентоване. Порядок денний виглядав так: підйом о 6.00 ранку, з 6.00 до 7.00 – збори на день, з 7.00 до 7.45 – підготовка до уроків, з 7.45 до 8.00 – молитва, з 8.00 до 8.30 – сніданок, з 8.30 до 13.45 – уроки, з 13.45 підготовка до обіду, з 14.00 до 16.00 обід і рекреації (відпочинок), з 16.00 до 17.45 співи (понеділок, середа, п'ятниця), баня (вівторок), з 17.45 до 18.00 – підготовка уроків, з 18.00 до 19.00 – полудник, з 19.00 до 21.00 – читання, у 21.00 – молитва і відпочинок, з 22.00 сон [13]. З метою впорядкування відвідань учениць родичами, особливо братами, начальниця училища розробила порядок, який був затверджений єпархіальним архієреєм. Дівчат можна було відвідувати в училищі чернігівцям лише в неділю з 14.30 до 16.30. Для цього призначалася

кімната-їдальня. Відвідувачам з інших населених пунктів дозволялося приходити в училище в будь-який день, але за узгодженням з училищним начальством і в позакласний час. Такий порядок стосувався й відвідання хворих дівчат [14].

Учениці носили училищний формений одяг, а, виходячи за територію навчального закладу під час відпусток чи канікул, мали перевдягатися у власний одяг. Батьки неодноразово клопоталися про скасування цього правила. Зрештою, питання дійшло на розгляд до єпархіального з'їзду депутатів духовенства, і 1900 р. прохання було задоволено [15]. Відтоді учениці училища могли носити формений одяг і в місті, і перебуваючи в батьків під час канікул.

Елементарна програма навчання з роками ускладнювалася та наближалася до програми жіночих гімназій. Більшість учениць без ускладнень переходили до вищих класів, кілька дівчат училися на відмінно, але були й такі, котрим важко давалося навчання. Поставало досить не просте й делікатне питання, що робити з малозабезпеченими і бідними казеннокоштными вихованками училища, коли вони отримували незадовільні оцінки з навчальних предметів. Рада училища ухвалила, зрештою, соломонове рішення: не відраховувати дочок бідних батьків, а надавати їм більше часу для заняття рукоділлям і в той же час за можливості покращувати їхню успішність [16]. Так, зрештою, з'явився рукодільний клас, згодом ще й підготовчий клас.

У 1876 р. синодальний ревізор С. Миропольський звернув увагу на слабкі письмові роботи учениць, виявив низький рівень знання російської мови, хоча вона була мовою викладання. Училищна Рада запровадила в навчальний процес обов'язкові письмові роботи не лише з «русской словесности», а й Закону Божого, історії, географії та педагогіки. Викладачів зобов'язали перевіряти письмові роботи не лише за змістом, а й за правописом. Для підвищення грамотності пропонувалося також викладачам заохочувати учениць до позакласного читання літератури [17]. Уклали список книжок, якими варто було поповнити училищну бібліотеку. Їх можна згрупувати таким чином: 1) «Дон-Кіхот», «Робінзон Крузо», «Хижина дядька Тома», твори Шиллера, Шекспіра, Вальтера Скотта, Байрона, Мільтона, Дікенса, Жюль Верна; 2) казки Афанасьєва, твори Карамзіна, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Грибоєдова, Белінського, Веневітінова, Крилова, Дружиніна, Т. Аксакова, Тургенєва, Некрасова, Щедрина, Григоровича, Л. Толстого, Кольцова, Писемського, Гончарова, Достоевського, Островського; 3) твори Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка; 4) журнали «Православное обозрение», «Вестник Европы»; 5) різні посібники в галузі літератури, Закону Божого, історії, педагогіки, географії, фізики, арифметики [18]. Надалі ревізії регулярно виявляли проблеми з правописом, у педагогічних приписах

радили посилити вивчення російської мови [19]. Наразі важко сказати, чим була обумовлена вимога вивчення цієї дисципліни: бажанням підвищити грамотність чи політикою русифікації імперського простору.

Хоч би як там було, але 1888 р. уряд надав право Радам єпархіальних жіночих училищ видавати випускникам свідоцтва на звання вчителя церковнопарафіяльних шкіл з правом викладати в початкових народних училищах, що належали міністерству народного просвіщення [20]. 1 жовтня 1890 р. в училищі була заснована зразкова школа, у якій навчали чернігівських дівчаток (до 30 осіб) Закону Божому, російській та слов'янській мовам, письму та рахуванню, церковному співу та рукоділлю. Школа утримувалася за рахунок єпархіальних коштів у розмірі 500 руб. на рік. Учениці 5 і 6 класів училища проходили тут практику [21]. Перші спроби простежити педагогічний шлях випускниць училища свідчать, що їхня питома вага серед учителів початкових сільських шкіл і домашніх учителів Чернігівщині досить значна [22].

Екзамени в училищі відбувалися двічі на рік (у грудні та червні) перед зимовими та літніми канікулами. Зимові канікули тривали на Різдвяні свята, а літні півтора місяця – у липні та серпні. У 1895 р. було збільшено термін літніх вакацій, які відтоді тривали з 15 червня до 15 серпня [23].

Статут єпархіальний жіночих училищ визначав, що харчування вихованок має бути простим і корисним. Щорічні закупівлі провіанту для училища містили приблизно такий набір: борошно житнє, пшеничне, гречане, різні крупи, пшоно, рис, макарони, картопля, горох, квасоля, солод на квас, яловичина, сало, масло, творог, молоко, яйця, цукор, чай, риба солоня – судак, снітка (корюшка), сеньга (синець), оселедець, лящ, тарань, свіжа риба, раки, капуста, буряк, огірки, щавель, лобода, салат, смородина червона, редька, хрін, цибуля, оцет, лаврушка, перець простий і «аглицький», олія конопляна, гриби білі сушені, маслини, мед, ізюм, груші, вишні, чорнослив, мак, клюква, крупянка (ковбаса), кишки для ковбас, барані потрохи, копчені окорока. Для училищної лікарні додатково купували курей, вино, горілку, спирт, різні води і олії, лимони, апельсини, яблука, пиво тощо. Для виготовлення одягу, білизни та взуття закуповували вовняну матерію, таульденор, коленкор, полотно, парусину, хустки носові та кисейні, одіяла марселеві та байкові, батинки.

Досі мало відомо про дозвілля дівчат у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі. Часто-густо їх залучали до релігійних та світських публічних заходів у місті. Офіційними урочистими подіями в середині училища були загальні збори на початок навчального року й випуск. Ці заходи описані в численних звітах інспектора училища свящ. А. Тупатилова [24]. Часто-густо ці публікації пересипані патетичними інвективами, як-от: «Под сильным и глубоким впечатлением от всего сказанного любимым

архипастырем выпускные воспитанницы, многие со слезами на глазах, оставили его покои» [25]. Нижче подамо документ, що є своєрідним контрапунктом інформаційних записок інспектора училища. Це приватний лист жінки до тогочасного Чернігівського єпископа Антонія (Соколова). Емоційно зміст підкреслює упередженість автора листа, викликану спогадами про власне навчання в училищі. Проте, з дослідницької точки зору ігнорувати такий документ не варто, тим більше, що джерела особового походження якнайкраще збагачують уявлення про повсякденне життя Чернігівського єпархіального жіночого училища.

«Ваше Преосвященство! Всемиловейший Архипастырь!

Я, одна из бывших воспитательниц Черниговского женского училища, одного из недавно окончивших выпусков, осмеливаюсь обратиться к Вашему Преосвященству с покорнейшей просьбой не отказать выслушать искреннюю и откровенную исповедь моего сердца.

В это лето у меня гостила одна из окончивших в этом году воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, моя дальняя родственница. На мои обычные расспросы об училище, о том, что произошло нового за этот год в нашем училище, она ответила: ничего нового, все плохо по-старому, только притеснения и гнёт со стороны начальства и архиерея еще больше усилился и, кажется, скоро дойдет до своего крайнего предела, когда жизнь в училище станет невозможна. Это говорила мне девочка, только что вставшая из-за скамьи. Дальше она приводила примеры жестоких отношений и нелюбви к воспитанницам со стороны училищного начальства, учителей и Вашего Преосвященства. Это обстоятельство и побудило меня, Ваше Преосвященство, высказать Вам ту горькую истину, высказать из-за любви к детям, что все Ваши отношения к воспитанницам женского училища, отношения непосредственные, отношения на экзаменах, отношения в многочисленных приказах и запрещениях по училищу, равно как и отношения училищного начальства к воспитанницам, не только не проникнуты христианскою любовью к детям, но даже проникнуты духом нерасположения, гордости и иногда даже духом ненависти и жестокости. Ваши отношения и в детских душах вселяют и развивают такие же недобрые, нехристианские чувства.

Из своей училищной жизни я помню, какое горькое чувство оставило в нас посещение Вашего Преосвященства воспитанницами моего выпуска после экзаменов.

Была сильная жара, когда нас водили к Вам в Троицкий монастырь. Нам утром не дали ничего есть. Мы очень устали и ослабли от длинного пути. Затем нам пришлось стоять за длинной архиерейской службой. В церкви было душно. Мы унывали от усталости, нас томила жажда. Несмотря на

самые строгие внушения со стороны сопровождавшего нас начальства, многие из нас не могли стоять, с ними делалось дурно, они падали в обморок. Нас выводили из церкви, но так чтобы Вы не заметили этого. А то, говорили нам, Преосвященный посчитает это за либеральность и неверие. Освеживши водою и свежим воздухом, наших подруг возвращали опять в церковь. Нечего и говорить, что в таком состоянии мы не могли молиться. О, каким бессердечным Вы оказались нам тогда. О, как ненавидели мы Вас и презирали свое начальство, которое своими понуканиями и выговорами увеличивало нашу пытку. Мы считали минуты окончания службы. Ну вот, наконец, кончилось служение. Нас повели в Ваши покои. Не могу забыть, как сильно хотелось нам пить, но Вы не дали нам даже воды. Вы прочитали нам длинное наставление и дали нам крестики. Но мы плохо слушали Ваши наставления, мы были очень рассеяны, нас мучила жажда. Каждое Ваше слово, казалось нам, противоречием христианской любви. Мы ненавидели тогда всё, что исходило от Вас. Мы вздохнули свободнее, когда Вы отпустили нас. Мы никогда не забудем, как мы возвращались от Вас: усталые, голодные, томимые жаждой. Я помню, мы говорили дорогою о том, какой гордый и бессердечный у нас Преосвященный, что он не любит нас и не входит в наше положение, что для него хоть пропадай мы все, лишь бы выстояли его службу. Мы вспоминали рассказы о других Преосвященных, в Киеве и др., как там относятся сердечно к воспитанницам, как Преосвященные угощают воспитанниц чаем, сладостями; какие добрые к воспитанницам были наши покойные Преосвященные Вениамин и Сергей. О, как не похожи на них казались нам Вы. Мы еле дотащились до училища. Начальница сжалилась над нами и велела сейчас же напоить нас чаем. Так окончился Ваш приём воспитанниц. Из этого понятно, почему воспитанницы этого последнего выпуска были так рады, что Вы не пожелали принять их, и им не нужно было идти в Троицкий монастырь.

Из других случаев Вашего общения с воспитанницами Черниговского женского училища, не могу не сказать, что особенно тяжелы экзамены Закона Божия в VI классе, на которых бываете Вы. Это не экзамены, это пытка. Нас заставляли и теперь заставляют заучивать столько, сколько мы не можем вместить. О. инспектор Тупотилов, желая угодить Вам, насилует наши способности и прибегает к всевозможным обманам. Мы без понимания и толку заучивали длинные записки с изложением содержания разных творений св. отцов, которых мы не читали, но нужно показать пред Вами, что мы их читали. Это бессмысленное заучивание забивает наши головы. Я с ужасом вспоминаю, что по Закону Божию нам столько нужно было выучить к Вашему экзамену, что некоторые воспитанницы, мои подруги, доходили до исступления: бросали на землю священные книги, проклинали



инспектора и Вас. Целые ночи не спали пред Вашим экзаменом Закона Божия, и так как не позволяли заниматься ночью в спальнях, то занимались под лестницами и в клозетах. Истощенные воспитанницы пред Вашим приездом падали в обморок. А Вам докладывали, что Вас воспитанницы ждут с радостью и нетерпением. Я не могу забыть, как мы всегда смеялись, когда на акте 1-го октября, инспектор, этот безбожный льстец и лжец, читал в отчете, что воспитанницы и училище было осчастливлено посещением Его Преосвященства своего любимого Архипастыря. Неужели Вы наивно думали, что это правда. Воспитанницы, особенно старших классов, ненавидят Вас и не желают Вас видеть, они знают, что Вы запрещаете им всякие развлечения и удовольствия, которые разрешаются во всех других духовных женских училищах: танцы, музыку, литературные вечера, прогулки.

Когда мы, бывало, начинали в училище втихомолку танцевать, нас тотчас останавливали, говоря, что Преосвященный запрещает это. Когда мы собирались устроить литературно-музыкальный вечер, какие с разрешения Киевского митрополита очень часто устраиваются в Киевском женском духовном училище, нам опять запрещали, заявляя, что Преосвященный не позволяет делать этого. Вашим именем запрещены воспитанницам всякие самые невинные, полезные и везде дозволенные развлечения. Вашим именем воспитанниц заставляют только бессмысленно зубрить учебники и особенно по Закону Божию. Вашим именем воспитанницам ничего не дают читать по литературе, и книги, разрешенные во всех других женских училищах, запрещены у нас. Воспитанницам приходится тайно доставать себе книги. Я помню, как нас снабжали книгами семинаристы, при этом часто давали нам книги неподходящие и даже вредные. Вашим именем училищное начальство давит воспитанниц, относится к ним бессердечно, только запрещает и преследует, но не делает для них ничего утешающего и облегчающего. Это озлобляет учениц, убивает в них любовь Христову, вселяет в их юные сердца ненависть и презрение к своим воспитателям и к Вам.

Ваше Преосвященство! Вы пред Богом дадите ответ за то зло, которое Вы делаете детям, за то развращение детских душ, которое производят Ваши отношения к женскому училищу.

Всемиловитейший Архипастырь! Простите меня за откровенное и смелое слово. Пишу это не с целью укорить Вас, но чтобы сообщить Вам истину, которую все знают и из-за которой страдают отцы и матеря. Я мать, я сердцем и душою люблю своих детей и страдаю за них.

Бывшая воспитанница Черниговского женского училища, жена священника Киевской Епархии, Каневского уезда, Елизавета Зюкова. 1905 года, 9 сентября. Подать в г. Чернигов» [26; 27].

Дана характеристика навчально-виховного процесу та дозвілля відобра-

жає певну епоху в історії Чернігівського єпархіального жіночого училища та вкотре доводить, що на ниві освіти й виховання багато важить фактор особистості. Випускниця училища, без сумніву, виражала загальні настрої та почуття учениць. На нашу думку, вони обурювалися, насамперед, не побутуванням в училищі «політики заборон», а нахабною брехнею інспектора. Звісно, молоді серця гостро сприймають неухвагу, неповагу, ігнорування педагогів, але найгірше те, що біль пережитого може залишатися з людиною назавжди.

Таким чином, Чернігівське єпархіальне жіноче училище (1866 – 1917 рр.) півстоліття здійснювало навчання й виховання кількох поколінь представниць духовного стану. Тисячі дівчат здобули освіту, навички рукоділля та педагогічний вишкіл. Вони репрезентували «жіноче обличчя» місцевого духовенства, вони навчали дітей у сільських школах і приватних будинках, вони ставали супутницями життя здебільшого священнослужителів і церковнослужителів, народжували дітей, ростили й виховували їх, маючи уявлення про педагогіку, навчання, колектив, зрештою, світ. Необхідні знання набувалися, насамперед, протягом шести років навчання в училищі. Подальше всебічне вивчення історії цього навчального закладу збагатить наше розуміння тогочасного освітнього простору та соціальних структур Чернігово-Сіверщини.

#### Джерела

1. *Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ)*. 1863. № 3. С. 19.
2. Восемь лет существования училища девиц духовного звания в Чернигове. *Прибавление к ЧЕИ*. 1874. № 11. С. 256–264.
3. Высочайшее повеление и распоряжение св. синода. *ЧЕИ*. 1865. № 21. С. 279.
4. По рапорту Черниговского Преосвященного, о покупке дома для Черниговского епархиального женского училища у стат. сов. Любарского. 29 января 1870 г. *Российский государственный исторический архив (далі – РГИА)*, ф. 796, оп. 151, д. 68. 12 л.
5. Устав Черниговского училища девиц духовного звания. *ЧЕИ*. 1865. № 21. С. 280–287.
6. Высочайше утвержденный Устав епархиальных женских училищ. 20 сентября 1868 г. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). *Собр.* 2. Т. XLIII. (1868). Отд. 2. СПб., 1873. С. 254–261. (№ 46271).
7. О разрешении временно увеличить число воспитанниц в 3 класс Черниговского епархиального женского училища до 55. 9 июля 1879 г. *РГИА*, ф. 796, оп. 160, д. 417. 7 л.
8. Логунова Е.А., Тарасенко А.Ф. Священномученик Василий (Богоявленский): восхождение на Голгофу. *Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию*. М.: Изд-во ПСТГУ, 2014. С. 28–30.
9. *Прибавление к ЧЕИ*. 1893. № 21. С. 802.
10. Выпуск воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс. *Прибавление к ЧЕИ*. 1899. № 13. С. 453–456.

11. Список лиц, служащих в Черниговском епархиальном женском училище за 1899 – 1900 учебный год. *ЧЕИ*. 1900. № 19. С. 507–513.
12. *ЧЕИ*. 1866. № 16. С. 290.
13. *ЧЕИ*. 1879. № 29. С. 415.
14. *ЧЕИ*. 1977. № 2. С. 90–91.
15. Журналы черниговского обще-епархиального съезда оо. депутатов духовенства. *ЧЕИ*. 1900. Приложение к № 1. С. 5–6.
16. *ЧЕИ*. 1874. № 14. С. 291–295.
17. *ЧЕИ*. 1877. № 23. С. 762–764.
18. *ЧЕИ*. 1879. № 29. С. 410–414.
19. *ЧЕИ*. 1886. № 18. С. 702–706.
20. О предоставлении правлениям духовных семинарий и училищ, а также советам епархиальных женских училищ и правлениям женских училищ духовного ведомства, состоящим под высочайшим покровительством Государыни Императрицы, права производства испытаний и выдачи свидетельств на звание учителей и учительниц церковно-приходских школ. 26 ноября 1888 г. *ПСЗРИ. Собр.* 3. Т. VIII. С. 566–567. (№ 5591).
21. *ЧЕИ*. 1899. № 24. С. 661–665.
22. Яковенко Г.Г. Чернігівське епархіальне жіноче училище як осередок початкової педагогічної підготовки. *Ніжинська старовина*. Сер. 7: Пам'яткознавство Північного регіону України. 2015. Вип. 20 (23). С. 64–72.
23. Об увеличении для духовных семинарий и училищ как мужских, так и женских епархиальных, летних вакансий. 12 июня 1895 г. *ПСЗРИ. Собр.* 3. Т. XV. (1895 г.). СПб., 1899. С. 443. (№ 11844).
24. Тупатилов А. Выпуск воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс. *Прибавление к ЧЕИ*. 1899. № 13. С. 453–456.
25. Тупатилов А. Прощание выпускных воспитанниц Черниговского епархиального женского училища с своим архипастырем и выпуск их из училища. *Прибавление к ЧЕИ*. 1904. № 11. С. 371–374.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 1371, арк. 5–6 зв.
27. Тарасенко О. До історії повсякденного життя вихованок Чернігівського епархіального жіночого училища. *Сіверянський архів*. 2010. № 4. С. 10–14.